
*Ю.І. Демидас
(м. Кам'янець-Подільський)*

РОЗВИТОК КРЕДИТНОЇ КООПЕРАЦІЇ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Дослідження з історії кредитної кооперації в Правобережній Україні можна поділити на кілька груп, сформованих за хронологічним і проблемним принципами. По-перше, це праці економістів, теоретиків-кооператорів початку ХХ ст. М.Л. Хейсіна¹, С.Н. Прокоповича², А.І. Чупрова³, І.А. Шапіро⁴, С. Бородаєвського⁵. Вони аналізували окремі аспекти діяльності кредитних кооперативів, періодизацію розвитку останніх, проблеми й значення їх функціонування. С.О. Марголін⁶, І.А. Блюм та Л.С. Зак⁷ систематизували числові показники діяльності товариств. Особливу увагу вказані автори приділяли участі у них євреїв.

В той же час у пресі з'являлися публікації кооператорів Правобережжя, земських діячів, інструкторів й інспекторів, що намагалися дослідити і підсумувати результати своєї роботи. Це, наприклад, матеріали М. Рибинського⁸, М. Хотовицького⁹, Д. Марковича¹⁰, В. Дуткевича¹¹ тощо.

Третя група публікацій – дослідження представників української діаспори – І. Витановича¹² та Я. Грабова¹³.

У радянську добу питання кредитної кооперації досліджували Л.І. Гайдай¹⁴, А.Б. Кругляк¹⁵. Останній з'ясував роль кредитних й ощадно-позичкових товариств у торгівлі. А.П. Ковелін¹⁶ проаналізував спільне і відмінне різних видів відповідних кооперативів, їх генезис.

В 90-х рр. ХХ ст. ці дослідження активізувались. Окремі питання розвитку кредитної кооперації висвітлено у працях В.М. Половця¹⁷, А.П. Кореліна¹⁸, Б.Д. Лановика, З.М. Матисякевича, Р.М. Матейка¹⁹, В.І. Марочка²⁰.

В даній публікації автор ставить за мету з'ясувати причини появи кредитних кооперативів, простежити процес зародження останніх, проблеми розвитку та головні аспекти їх діяльності у Правобережній Україні.

Аграрна реформа 1861 р. стимулювала розвиток капіталістичних відносин, спричинивши потребу в коштах для підприємницької діяльності, а отже, – у кредиті. Найбільш гострою вона була для селянства²¹. Якщо до реформи воно страждало від повинностей, то відтепер головною проблемою стали кошти для власного господарства. Останні потрібні були, по-перше, для викупу наділів, по-друге, для оренди землі, за яку плата у пореформений час зростала. Якщо за довгострокову оренду великих ділянок землі, наприклад, на Поділлі, вона становила не більше

10 руб. на рік, то за короткострокову оренду невеликих площ (а саме така стала найбільш поширеною) треба було платити близько 18 руб. на рік за десятину. Створюючи вигідніші умови для використання власної землі чи щоб змусити селян до кабальної оренди, поміщики часто вдавалися до черезсмужжя. В Подільській губернії в 58%, а у Волинській – у 77% маєтків селянські господарства одержали наділи більш ніж у чотирьох місцях²². По-третє, була нагальна потреба покращити спосіб господарювання. Низький рівень сільськогосподарської техніки, використання примітивних знарядь праці, нестача або відсутність добрив зменшували продуктивність і погіршували становище селянських господарств. Кредит був потрібен також для інших виробничих та невиробничих потреб: придбання худоби, купівлі й будівництва житла, господарських споруд, сплати податків тощо. Ці проблеми царський уряд намагався вирішити за допомогою Поземельного селянського банку. Але отримати кредит могли тільки платоспроможні клієнти. Тому скористатися послугами його мали змогу лише заможні господарі, які на початку ХХ ст. становили на Поділлі, наприклад, 8-10%²³ від усіх селян. Проте і ті для одержання кредиту були змушені об'єднуватися в товариства по 10 та більше “благонадійних” господарів з круговою порукою²⁴.

Другим, легшим способом дістати гроші було звернення до місцевих лихварів. При цьому знову найбільше страждали бідняки, оскільки дрібний кредит передбачав величезні відсотки. Так, у Вінницькому повіті Подільської губернії найбільш помірним і загальноприйнятним розміром процентів за дрібну позику в лихваря була так звана “тижнівка” – 1 копія з рубля (52% на рік)²⁵.

У пореформений період набували також поширення різні форми сільськогосподарського кредиту (волосні банки, ощадно-позичкові каси)²⁶. Відомий російський дослідник А.П. Корелін називає ці організації наближеними до кооперативів за способом формування капіталу й принципом самоуправління, але вузько становими за складом²⁷. Ці установи не вирішили проблеми, оскільки, не були ініційовані самим населенням, а насаджувалися згори. На думку губернаторів правобережних губерній, висловлену в 90-х рр. ХІХ ст., вони “не мали майбутнього”, оскільки селяни, “позичивши гроші, не турбувалися про сплату ні відсотків, ні капіталу”²⁸.

Ремісникам у свою чергу були необхідні кошти для придбання знарядь праці та сировини.

Поміщики також вважали кредит необхідним і для себе, й для селянства. З одного боку, витративши викупні платежі, вони самі потребували грошей. З іншого, – великі землевласники охоче здавали землю в оренду селянам, і тому їм було потрібно, щоб останні могли за неї заплатити. Якщо селянам бракувало коштів, вони прагнули якнайшвидше продати свою продукцію, знижуючи ціни на неї. Через це вони падали й на продукцію поміщицького господарства.

Були серед великих землевласників і такі, які з благородних міркувань хотіли допомогти селянству²⁹. Так у 70-80-х роках ХІХ ст. з'явилися кредитні кооперативи – ощадно-позичкові товариства. Вони засновувалися головним чином поміщиками, часто на їхні кошти. Члени цих установ були далекими від кооперативних ідей, залежали від діяльності

ініціаторів. У 1885 р. на Правобережжі діяло 12 таких кооперативів: 6 – у Київській, 3 – у Волинській та 3 – в Подільській губернії³⁰. Найпершим кредитним кооперативом на Київщині було створене у 1873 р. “Немиринецьке княгині О.М. Кудашевої ощадно-позичкове товариство”³¹. На його відкриття поміщиця позичила 1000 руб., відсотки з яких мали відраховуватися на покращення умов життя селян с. Немиринець³². У Подільській губернії найстаршим було Городоцьке товариство (у Кам’янецькому повіті), яке з’явилося 1874 р.³³. Засновником кооперативу став поміщик М.К. Виноградський, котрий надав для його відкриття позику в розмірі 1000 руб. Прибуток з цього капіталу спрямовувався на розвиток народних шкіл у маєтностях останнього, якому по життєво було присвоєне звання попечителя товариства³⁴. Завдяки вмілому керівництву до 1880 р. кількість членів кооперативу зросла до 400 осіб, сума пайових внесків становила 20 000 руб. Після смерті засновника звання почесного голови товариства успадкував його син. Йому не вдалося зберегти міцність кооперативу, обороти якого істотно знизилися³⁵. Історично першим товариством на Волині було відкрите в 1879 р. Домбровицьке (у Рівненському повіті). У 1885 р. його обороти сягали 150 руб.³⁶

Згадані 12 кооперативів можна поділити на 3 групи:

1) Міські товариства – Київське, Житомирське й Дубенське (Волинської губернії). Вони діяли лише в межах своїх міст, залучаючи до себе виключно міське населення. У 1885 р. їх обороти становили відповідно 100, 50 та 3 тис. руб.

2) Регіональні, що поширювали свою діяльність на міста (містечка) і прилеглі населені пункти. Так, Вінницьке й Літинське товариства Поділля діяли в радіусі 25 верст від відповідних міст. Меншими за розмірами були кооперативи у Городку Кам’янецького повіту Подільської губернії, м. Таганчі – Канівського та Борщагівки – Сквирського повітів Київщини, а також Домбровиці Рівненського повіту Волинської губернії. Діяльність Городецького товариства поширювалася на однойменне містечко і три прилеглих населених пункти, Домбровицького – на 5 прилеглих волостей, Борщагівського й Таганчеського – на відповідні волості.

3) Сільські – Немиринецьке, Таращанське Канівського повіту та Антонівське Сквирського повіту Київщини. Їх обороти були незначними³⁷.

Найбільшим ощадно-позичковим кооперативом Правобережжя на той час був Вінницький. Він почав діяти у листопаді 1880 р.³⁸. Засновником і головою товариства став польський поміщик граф С. Грохольський. Характерною рисою діяльності даної установи було те, що все управління нею зосереджувалося в руках польського дворянства. Це викликало незадоволення властей, які вважали, що керівники узурпували владу у товаристві, не допускаючи до його правління селян, а також поширювали в такий спосіб “згубний польський вплив” на українське населення³⁹. Керівники кооперативу вважали, що, оскільки селянство не може кваліфіковано управляти ним, саме незмінність складу повірочної ради й правління товариства забезпечувало останньому стабільну успішну діяльність, що вони повинні володіти достатнім майном, щоб у разі екстреної потреби поповнювати кошти кооперативу. Для того, щоб довести, що правління не уникало інтересів простого люду, в звіті про

діяльність товариства зазначалося, що за 10 років його існування 65% усіх позик було надано саме дрібним хліборобам та ремісникам⁴⁰. У січні 1884 р. кооператив нараховував 1457 членів, його пайовий капітал становив 50 482 руб. 1 коп.⁴¹.

Проте не всі товариства й ощадно-позичкові каси, що подавали на затвердження свої статuti, розпочинали роботу. Так, до 1 січня 1896 р. в Київській губернії було затверджено статuti 12 відповідних установ, а діяло лише 8, у Подільській ці показники становили відповідно 10 і 3, у Волинській — 6 та 2⁴². Причини такого явища крилися в низькому рівні освіченості населення, яке не розуміло значення кооперації, не вміло на практиці організувати її роботу. Частина товариств відкривалися, але невдовзі ліквідовувалися. Люди розглядали кооперативні установи як ощадні, вступали до них із метою отримання позики, а не нагромадження грошей. Це часто призводило до порушення статутів товариств⁴³. Неправильне розуміння кооперативних принципів було гальмом в їх розвитку протягом тривалого часу. Так, у 1913 р., за ініціативою парафіяльного священика, 32 селянина с. Боровиця Чигиринського повіту Київщини подали клопотання про створення кооперативного товариства. Інспектор дрібного кредиту пояснив на зборах засновників, що тим, хто користується послугами селянського банку, за законом не можна одночасно брати участь у кредитному кооперативі. Це не сподобалося всім селянам, крім одного, який не мав боргу перед банком. Залунали вислови: “Яка ж із нього (товариства — *Ю.Д.*) користь: брати гроші й платити 10%, та ще й розраховуватися вчасно. Якби було 40 процентів!” У результаті від створення кооперативу відмовилися⁴⁴.

Оборотний капітал ощадно-позичкових товариств формувалася з паїв, на які виплачувався дивіденд. Після ліквідації кооперативу і погашення боргів залишок коштів розподілявся між його членами⁴⁵. Наприклад, у Городоцькому, Борщагівському, Антонівському товариствах пай становив 25 руб., Таращанському та Вінницькому — 50 руб., а в Літинському й Житомирському — 100 руб.⁴⁶. Їх можна було вносити одразу або частинами. Така сума була надто великою для селян. Тому відсоток членів кооперативу, що володіли повними паями, був незначним. Сума зобов'язань товариств не повинна була перевищувати розміру наявного пайового капіталу в певну кількість разів (наприклад, у Городоцькому – в 5⁴⁷, а в Вінницькому, Літинському, Немеринецькому, Житомирському, Антонівському, Таращанському і Борщагівському – в 10 разів⁴⁸). Ця норма мала застрахувати кооперативи від банкрутства, але на практиці вона часто заважала їм розгорнути операції у повному масштабі. Ощадно-позичкові товариства краще розвивалися в містах, оскільки міщани мали більше ніж селяни, вільних коштів, необхідних для їх відкриття.

З метою залучення до кредитних установ найбіднішого селянства у 1895 р. уряд запровадив нову форму кооперативів – товариства райфайзенівського типу⁴⁹. На відміну від ощадно-позичкових, вони не мали паїв. Основний капітал кредитних кооперативів формувалася з позик. Разом з тим “Положення про установи дрібного кредиту” встановлювало ряд обмежень в їх діяльності, посилювало контроль за товариствами⁵⁰.

Якщо для вступу до ощадно-позичкового кооперативу треба було

мати гроші, то кредитні, що працювали без дивідендів, були абсолютно доступними. Проте, оскільки останні створювалися на позичені кошти, вони були чужими для своїх членів, які ставилися байдуже до їх справ. Якщо в ощадно-позичкові люди охоче робили вклади, то у кредитні – ні, бо не бачили в цьому потреби. Перші було важче організувати, й саме тому їхні члени більше дорожили ними ⁵¹.

З 1885 р. в Російській імперії розпочався спад у розвитку кредитної кооперації. Частина товариств припинила існування, а в багатьох діючих спостерігався застій ⁵². Так, за період 1897 – 1901 рр. на Поділлі з'явився лише один ощадно-позичковий кооператив ⁵³ — Могилів-Подільський (1901 р.). Його відкриття стало можливим завдяки сприятливим географічним та економічним умовам: місто, розташоване біля р. Дністер і залізниці, мало розвинуту торгівлю й промисловість ⁵⁴.

Причини слабкості товариств полягали у відсутності серед населення достатньої освіченості, усвідомлення ним кооперативних ідей, розумних та підготовлених керівників, коштів. Крім того, повне підкорення сільського самоврядування адміністративній владі гальмувало його самодіяльність ⁵⁵. Особливо заважали розгортанню кооперативного руху недосконалість відповідного законодавства, непристосованість до місцевих умов запозичених за кордоном статутів, підозріливе ставлення уряду до цих організацій. Стосовно кредитних товариств влада вела подвійну політику: з одного боку, наголошувалося на необхідності таких установ, а з іншого, – Державний банк, завданням якого було надання позик кооперативам, брав із них більші відсотки, ніж з інших клієнтів. Щоб отримати кредит, товариству необхідно було пройти через безліч формальностей ⁵⁶. Складна бюрократична процедура відкриття кооперативів часто не виправдовувала незначних вигод від їх існування ⁵⁷. Незважаючи на офіційно проголошену в „Положенні” 1895 р. безстановість кредитних установ, на практиці власті продовжували наполягати на їхній становій і національній замкнутості. Київського генерал-губернатора особливо турбувала участь у кредитних кооперативах поляків та євреїв. “Більше 20 років уряд прагне звільнити населення від впливу землевласників-поляків. А в теперішніх статутах немає обмеження учасників,” – обурювався він, підкреслюючи “ненормальність такого спільного товариства селян і поміщиків” ⁵⁸. На його думку, враховуючи національно-політичні обставини – сепаратистські прагнення польської шляхти, інтереси поміщиків не можна було ставити поряд із селянськими. З цієї причини не дозволили відкриття ощадно-позичкового кооперативу у м. Жабокричі Ольгопільського повіту Подільської губернії, м. Купель Старокостянтинівського повіту на Волині ⁵⁹. Звісно, польські дворяни мали в товариствах свої, відмінні від селянських, інтереси (найперше – економічні). Проте, відсторонюючи їх від кооперативної діяльності, адміністрація позбавляла товариства освіченого керівництва.

Участь євреїв у кооперативних установах теж обмежувалася. Так, через те, що серед засновників були євреї, влада не дозволила відкриття товариств: у 1901 р. – в містах Кам'янці-Подільському, Ямполі, Жмеринці Вінницького повіту ⁶⁰ Подільської губернії, Чорнобилі Радомишльського, Димері Київського повітів та Білої Церкви на Київщині ⁶¹, у 1902 р. – м. Житомирі ⁶². За умовами статутів Городоцького, Немиринецького,

Антонівського кооперативів євреї до їх складу не допускалися⁶³, а Вінницький хоч і не обумовлював в своєму установчому документі таку норму, але на практиці євреїв у члени не приймав⁶⁴. Такі дії зумовлювалися прагненням обмежити доступ торговців до кооперації. Проте серед євреїв було чимало ремісників, які перебували в скрутному становищі й потребували грошей. Позбавлення ж кредиту торговців не захищало людей від зловживань останніх, а лише спонукало до застосування ними недобросовісних операцій: купівлю низькоякісного дешевого товару та продаж його за високими цінами, обважування тощо⁶⁵.

В 1902 р. Міністерство фінансів ухвалило, що рада й правління ощадно-позичкових товариств повинні на 2/3 складатися з осіб християнського віросповідання. Головами рад, правлінь, загальних зборів і попечителями також могли бути лише християни⁶⁶. Впровадити цю постанову у життя було неможливо. В багатьох містах та містечках взагалі не виявилось позичальників-християн, а якщо й знайшлися, то вони не були здатними до управління. Євреї, що становили більшість у новостворюваних кооперативах, не могли доручити керівництво недосвідченим людям⁶⁷.

Після революції 1905–1907 рр. настало пробудження в розвитку кредитних установ. Цьому сприяла певна демократизація суспільного життя, а також зростання грошових нагромаджень у населення (1907 р. було скасовано викупні платежі)⁶⁸. На людей вплинуло також розчарування результатами революції: населення втратило надію на отримання додаткових земельних наділів, на перемогу над бюрократією і зрозуміло, що повинне покращувати своє становище самотужки⁶⁹. До кооперації підключилося земство, почалося активне пропагування її ідей, внаслідок чого в свідомості людей почало формуватися правильне розуміння призначення відповідних організацій. Кооперативний рух охопив широкі верстви населення.

Було прийнято ряд нормативних актів, що сприяли розгортанню останнього. У новому “Положенні про установи дрібного кредиту” (1904 р.) полегшувався порядок відкриття товариств. Уже не наголошувалося на призначенні кредитних кооперативів лише для найбільш бідної категорії населення, а метою їх діяльності було сприяння дрібним виробникам взагалі⁷⁰. В 1905 р. було скасовано правила, що обмежували участь євреїв у товариствах. Після цього стрімко зросла кількість кооперативів⁷¹. Восени 1905 р. Міністерство фінансів затвердило зразковий статут ощадно-позичкових товариств⁷². Уніфікація статутів спростила справу створення кооперативів, пришвидшила процедуру їх реєстрації.

Члени товариств поступово набиралися досвіду роботи. Якщо спочатку провідну роль у них виконували дворяни, то пізніше ініціатива перейшла до рук сільської інтелігенції, чиновництва, торговців, духовенства, зрідка – селян. Більшість кредитних кооперативів були сільськими. Серед учасників останніх переважали хлібороби й торгівці. Своїм залученням до цих установ селянство завдячувало діяльності сільської інтелігенції, а також земських інструкторів та інспекторів дрібного кредиту. Завдяки кооператорам-ентузіастам селяни змінювали свої хибні стереотипи у відношенні до товариств. Наприклад, перед відкриттям Пасинецького кредитного кооперативу (в Ямпільському повіті Подільської

губернії) деякі жителі села говорили: “Знайдуться дурні, що понесуть свої гроші.” А були і такі, хто погрожував, що “будуть продавати останню корову з двору того, хто запишеться в товариство”. Проте завдяки енергійній просвітницькій роботі священика М. Ковальчука кооператив відкрився⁷³. Згодом він став одним із найкращих у губернії.

На Волині в розвитку кооперативного руху брала участь чорносо-тенна організація “Союз русского народа”. СРН в основному займався споживчими товариствами. Проте у 1906 р. він звернув свою увагу й на кредитну кооперацію: популяризував та допомагав відкривати відповідні установи і навіть намагався створити їх союз. Позицію “Союз” характеризують слова одного з його членів: “Єдиний засіб зберегти товариство від відхилення з правильного шляху обслуговування корінного населення дає, крім бухгалтерського контролю, контроль національний — об’єднання в один союз під пильним керівництвом із Почаєва”⁷⁴. У квітні 1911 р. розпочав роботу Почаєво-Волинський народний кредит, засновником якого стали 1 ощадно-позичкове, 4 кредитних товариства й ряд фізичних осіб⁷⁵.

Духовенство ініціювало відкриття кооперативів у своїх парафіях. Цікавою є спроба 1913 р. створити в Ямпільському повіті ощадно-позичкове товариство виключно для священиків, дяків і вчителів церковнопарафіяльних шкіл. У сферу дії останнього планувалося включити всю Подільську єпархію⁷⁶. Очевидно, що масштабна установа, члени якої були розпорошені по всій губернії, не могла б нормально функціонувати, але спроба її створити сприяла пропагуванню ідей кооперації.

Остання зближувала розрізнені кола суспільства. Про зв’язок, який існував між поміщиком та селянином до реформи 1861 р., подоляни говорили, що він був хоч і сумним, але до певної міри об’єднував ці два класи, а після скасування кріпацтва між ними встановилися лише найманські стосунки. Обидва класи залежали один від одного, й обидва нарікали на цей зв’язок: поміщики – коли не вистачало робочої сили, селяни – коли робота вислизала з-під рук. А товариства зі змішаним складом членів ліквідували цю відособленість. “Кооперативи ставлять людей на власні ноги... люди перестають дивитися на уряд як на небідніючу руку,”⁷⁷ – говорили на Поділлі.

Тим часом власті намагалися відлучити від участі в ощадно-позичкових та кредитних товариствах представників інтелігенції й торговців. Наприклад, жителі села Янова Вінницького повіту двічі (1907 і 1910 рр.) подавали клопотання про створення кредитного кооперативу. Їм було відмовлено, оскільки, на думку губернатора, засновники, що займалися промислом, не потребували кредиту для придбання дешевого реманенту. На його думку, позики носитимуть не виробничий, а споживацький характер, а за таких умов у товаристві керуватимуть торговці. З аналогічних причин неодноразово було відхилено відповідні клопотання жителів Держані Летичівського повіту (1907 та 1910 роки), Зінькова цього ж повіту (1907, 1908 рр.), Нової Ушиці (1908, 1909, 1911 рр.) Подільської губернії, Любара (в 1908 р.), Дубно (у 1910 р.), Володимира-Волинського (в 1906, 1907, 1909, 1910 рр.) на Волині⁷⁸. У с. Махнівка на Київщині кооператори тричі подавали прохання про відкриття товариства, й щоразу вони відхилялися: спочатку – щоб звірити всі підписи, вдруге –

через недостатню суму пайового капіталу. Втретє клопотання відхилили з причини, що за місяць до цього до губернського комітету вже надійшло інше прохання (в той час як тяганина зі створенням першого кооперативу тривала вже півтора роки) ⁷⁹.

У 1913 р. на Київщині було 110 кредитних і 142 ощадно-позичкових товариства, на Волині їх нараховувалося відповідно 260 та 65, а на Поділлі – 78 і 47. Баланс кредитних кооперативів становив разом у Київській губернії 20 млн 334 тис. 185 руб., у Подільській – 13 млн 391 тис. 693 руб., у Волинській – 9 млн 989 тис. 257 руб. ⁸⁰. На Київщині найбільше товариств діяло в Київському повіті, найменше у Васильківському ⁸¹, на Поділлі лідерами кредитної кооперації були Балтський, Кам'янецький, Проскурівський повіти, а найбільш відсталим у цьому відношенні був Летичівський ⁸².

Кредитні товариства виконували ряд важливих функцій. По-перше, вони надавали позики, приймали вклади. Так, діяльність Дзенгелівського кооперативу досягла в цьому плані таких розмірів, що місцеві лихварі, не знаходячи можливостей для розміщення своїх капіталів, у більшості випадків вкладали їх у товариство ⁸³. Район дії Дзенгелівського кооперативу поширювався в радіусі 40 верст. У 1911 р. його баланс становив 525 637 руб. 54 коп., а кількість членів – 4566 осіб ⁸⁴.

Серед позик, що надавалися товариствами, переважали короткострокові – до 1 року. Наприклад, Сербянський кредитний кооператив Могилівського повіту Подільської губернії відкрився в 1908 р., а вже у 1912 р. розгорнув кредитні операції: видав 770 позик на загальну суму 35 506 руб. 739 із них були короткостроковими (на 1 рік), а 31 – довгострокова (від 1 до 5 років включно) ⁸⁵.

Населення активно користувалося кредитами. 42,7% позичок, взятих у товариствах Поділля, використовувалися на придбання худоби, 17,8% – для купівлі землі, решта – на зняття праці, добрива, ремонт будівель, розвиток кустарних промислів, плату сільськогосподарським робітникам тощо (на кожен з цих потреб припадало по 0,3 – 0,9 % позичок) ⁸⁶.

Ще одним напрямом діяльності кооперативів було посередництво. Його організація здійснювалася на низькому рівні. За результатами проведеного в 1913 р. земською управою Подільської губернії анкетування, лише 4 із 73 товариств, що прислали відповіді, не бачили потреби у посередництві. Але займалися ним лише 22 кооперативи, та й то не зовсім успішно. Для ведення відповідних операцій треба було володіти певними економічними знаннями та досвідом, чого їх керівники не мали ⁸⁷.

Більшість товариств постачали своїм членам сільськогосподарський інвентар, насіння, добрива, будматеріали. М'ястковський кооператив зокрема (в Ольгопільському повіті Подільської губернії) допомагав чоботарям купувати ⁸⁸, Брусилівський, Обухівський, Млачевський на Київщині купували інвентар та збували ремісничі вироби ⁸⁹.

Посередницькі операції зі збуту цукрових буряків, вирощених у селянських господарствах, найбільш були характерні для Подільської губернії й південної Київщини – Липовецького, Таращанського та Уманського повітів ⁹⁰. У Волинській губернії цей вид операцій знаходився в

зародковому стані, хоча потреба в ньому була велика ⁹¹. Товариства допомагали цукровим заводам увійти у безпосередні стосунки із землеробами, усуваючи таким чином посередників-шахраїв, що постачали на підприємства неякісну сировину, а селянам платили мало. Ряд таких операцій закінчилися для кооперативів невдало, оскільки товариства не вмiли правильно укладати угоди, розраховувати розміри поставок ⁹². Навіть такий сильний кооператив, як Дзенгелівський (Уманський повіт Київської губернії), в 1912 р. зазнав невдачі: навесні роздав селянам завдатки для вирощування буряків на великих площах, а восени, через ранній сніг значна частина врожаю пропала ⁹³.

Здійснювалося також посередництво зі збуту хліба (наприклад, у кредитному кооперативі с. Бурилова Балтського повіту Подільської губернії) ⁹⁴. Значних успіхів у цій справі досягло Тальнівське товариство Уманського повіту (на Київщині), яке в 1913 р. збудувало перший у губернії кооперативний елеватор. До нього планувалося підвести залізничну вітку, а поруч звести склади сільськогосподарських машин, сушарку, млин. Не кожне товариство могло дозволити собі будівництво такої споруди. Тальнівському кооперативу елеватор обійшовся відносно дешево, оскільки поблизу знаходилося родовище будівельного каменю ⁹⁵. Зерноховище викликало інтерес у сусідів. Зокрема влітку 1913 р. до м. Тального приїжджала комісія з 2-го Смілянського ощадно-позичкового товариства з питань розробки проекту власного елеватора ⁹⁶.

Освітня функція кредитних кооперативів полягала у виписуванні літератури, поширенні знань, зокрема сільськогосподарських, влаштуванні лекцій, навчальних закладів тощо. Особливо в цьому плані вирізнялося Дзенгелівське ощадно-позичкове товариство. У 1905 р. останнє за власні кошти відкрило однокласне училище, а в 1906 р. перетворило його на двокласне. У 1907 р. воно побудувало приміщення для цього закладу і квартири для вчителів, створило при училищі інтернат для учнів та столярну майстерню ⁹⁷. У 1911 р. заклад став міським 4-класним, а в 1914 р. – вищим початковим училищем ⁹⁸. У 1913 р. в ньому навчалось 118 учнів ⁹⁹.

Одним із видів просвітницької роботи товариств була організація кооперативних курсів. Вони, наприклад, функціонували в 1909 й 1910 рр. у Рівному на Волині ¹⁰⁰, 1913 р. в Звенигородці на Київщині ¹⁰¹, 1914 р. – у Вінниці на Поділлі ¹⁰².

При товариствах створювалися каси взаємодопомоги і похоронні, які надавали грошову допомогу сім'ям кооператорів (як у кредитному товаристві м. Зінькова Летичівського повіту Подільської ¹⁰³, м. Зозова Липовецького повіту Київської губернії ¹⁰⁴).

Зі збільшенням кількості кредитних установ нагромаджувалися проблеми, що потребували нагального вирішення. Частина товариств відчувала брак грошей, інші – їх надлишок, а можливості перекидати кошти не було. Нові організації виникали безсистемно, що спричиняло перенасичення кооперативами в одних регіонах губернії, й повну відсутність останніх в інших. Ведення посередницьких операцій вимагало узгодження. Отже, виникла їх потреба координації дій. Для цього скликалися кооперативні форми різних рівнів: повітові наради (у м. Ставищах Тарашанського повіту Київської губернії в червні 1913 р. ¹⁰⁵); районні

з'їзди, що включали представників товариств кількох повітів (так, у роботі народи в м. Малині у листопаді 1912 р. взяли участь кооператори Радомишльського на Київщині та Овруцького повітів на Волині ¹⁰⁶); губернські з'їзди (в травні 1911 р. у Києві ¹⁰⁷ й у травні 1913 р. в Житомирі ¹⁰⁸). Часто на таких зібраннях обговорювалися питання про створення районних об'єднань кооперації. Наприклад, у 1912 р. були спроби створити останні з центрами в м. Вінниці та при Яланецькому ощадно-позичковому товаристві (у Подільській губернії) ¹⁰⁹. В 1899 р. у Вінниці відбулася нарада кооператорів Дзенгелівського, Вінницького і Житомирського товариств, де було вирішено об'єднати їх у союз. 1905 р. ця ідея вилилася в створення Київського союзу кредитних кооперативів "Союзбанк". У 1911 р. останній було переведено на новий статут, що дозволяв йому здійснювати банківські операції. Згодом об'єднання стало організаційним та фінансовим центром не лише Київщини, а й поширило діяльність на інші українські губернії, своїми оборотами перевищуючи всі кредитні союзи Російської імперії ¹¹⁰. В 1913 р. у його складі нараховувалося 102 товариства, баланс становив 2 млн 126 тис. 97 руб. 17 коп. ¹¹¹. Про важливу роль Київського союзу свідчило те, що в 1912 р. йому було передано видання всеросійського органу кредитної кооперації – "Хроніки установ дрібного кредиту", що перед цим виходив у Петербурзі ¹¹².

Отже, кредитна кооперація виконувала в Правобережній Україні ряд важливих функцій: забезпечувала населення коштами, консолідувала різні верстви останнього, стимулювала їх ініціативу, допомагала вирішувати господарські проблеми.

¹ *Хейсин М.Л.* Исторический очерк кооперации в России. - Петроград, 1918. - 184 с.

² *Прокопович С.Н.* Кооперативное движение в России. Его теория и практика. Изд. 2-е. - М., 1918. - 385 с.

³ *Чупров А.И.* Мелкий кредит и кооперация. - М., 1909. - 263 с.

⁴ *Шапиро И.А.* Руководство по всем отраслям кооперации. Теория, практика и история потребительской, кредитной, производительной и сельскохозяйственной кооперации. - СПб., 1913. - 167 с.

⁵ *Бородаевский С.* Кооперации. - СПб., 1904. - 171 с.

⁶ *Марголин С.О.* Еврейские кредитные кооперации. Вып. 1. - СПб., 1908. - С.16-17.

⁷ Кооперация среди евреев. По данным 1911 и 1912 гг. / Сост. под ред. И.А.Блюма и Л.С.Зака. - СПб., 1913. - 167 с.

⁸ Обзор положения и операций кр. кооперативных учреждений в г. Киеве и Киевской губернии за 1909 год. Сост. инспектор мелкого кредита при Киевской конторе Государственного банка Мих. Рыбинский. - СПб., 1911. - 20 с.

⁹ *Хотовицкий М.* Сплотчина в Липовецком, Таращанском и Уманском уездах Киевской губернии // Хроника учреждений мелкого кредита (далі - ХУМК). - 1911. - №5. - С.87-89.

¹⁰ *Маркович Д.* Краткий очерк развития кооперативов на Волини // Украинская жизнь. - 1913. - № 7-8. - С. 61-75.

¹¹ *Дуткевич В.* Сельские кредитные кооперативы в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии (Далі - ЭЖП). - 1913. - № 12. - С.17-19.

¹² *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху: Із праць історично-філософської секції НТШ. - Н.-Й., 1964. - 624 с.

¹³ Історія української кооперації. Витяги з лекцій, читаних на кооперативних курсах

- укр. сел. спілки в Празі Я.Грабовим. - Прага, 1924. - 72 с.
- ¹⁴ *Гайдай Л.І.* Роль кооперації у розвитку капіталізму у селянських господарствах Правобережної України (1906-1914рр.) // Український історичний журнал. - 1977.- №4. - С.100-106.
- ¹⁵ *Кругляк А.Б.* Кооперативна торгівля на Україні в період імперіалізму // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Респ. міжвідом. зб. АН УРСР. Ін-т економіки. - К., 1989. - 96 с.
- ¹⁶ *Корелин А.П.* Мелкий крестьянский кредит и его роль в развитии аграрного капитала в России в конце XIX - начале XX века // История СССР. - 1989. - №4. - С.53-70.; Його ж . Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX - начале XX в. - М., 1988. - 262 с.
- ¹⁷ *Половец В.М.* Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.). - Чернігів, 1996. - 204 с.
- ¹⁸ *Корелин А.П.* Кооперативное законодательство в России и западный опыт// Отечественная история. - 1996. - №2. - С. 180-189.
- ¹⁹ *Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М.* Історія господарства: Україна і світ. - К., 1995. - С.286-287.
- ²⁰ *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1928 рр. - К. 1995. - 224 с.
- ²¹ *Воловик В.П.* Соціально-економічне становище Поділля наприкінці XIX - на початку XX століття // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. II. Серія: Історія: Збірник наукових праць Вінниця, 2000.- С.57, 60.
- ²² *Орловський Б.М.* Селянські господарства України і становлення ринкових відносин після реформи 1861 р. // Історія народного господарства та економічної думки України. Міжвідомчий збірник наукових праць. - Вип. 29. - К., 1997. - С.83, 87.
- ²³ *Воловик В.П.* Вказ. праця. - С.61.
- ²⁴ *Горенко Л.М., Присяжнюк Ю.П.* До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в XIX ст. (історико-економічне дослідження) Черкаський інженерно-технологічний ін-т. - Черкаси, 1996. - С.65.
- ²⁵ Центральний державний архів України в м. Києві (далі - ЦДАК України). - Ф.442. - Оп. 622. - Спр. 443. - Арк. 10в.
- ²⁶ *Горенко Л.М., Присяжнюк Ю.П.* Вказ. праця. - С.65.
- ²⁷ *Корелин А.П.* Мелкий крестьянский кредит ... - С.57.
- ²⁸ *Горенко Л.М., Присяжнюк Ю.П.* Вказ. праця. - С.65.
- ²⁹ *Хейсин М.Л.* Вказ. праця. - С.32.
- ³⁰ ЦДАК України. - Ф.442. - Оп.618. - Спр.128. - Арк.3зв.
- ³¹ Історія української кооперації... - С.17-18; Витанович І. Вказ. праця.- С.17-18.
- ³² ЦДАК України. - Оп. 614. - Спр.243. - Арк.164.
- ³³ Там само. - Арк. 289 зв.
- ³⁴ Там само. - Арк. 73-73зв.
- ³⁵ Кам'янець - Подільський міський державний архів. (Далі - КПМДА) - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр. 5869. - Арк.26.
- ³⁶ ЦДАК України - Ф.442. - Оп. 614. - Спр.243. - Арк.37.
- ³⁷ Там само. - Оп. 618. - Спр.128. - Арк.4-4зв..
- ³⁸ Там само. - Оп. 614. - Спр.243. - Арк. 26.
- ³⁹ Там само. - Оп.622. - Спр. 443. - Арк.12-12зв., 14-14зв.
- ⁴⁰ Там само. - Арк.10в зв., 10г зв, 10д.
- ⁴¹ Там само. - Оп. 614. - Спр.243. - Арк.26 зв, 28 зв.
- ⁴² Двадцать первый отчет о ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. - Изд. под ред. СПб. отд. комитета. - СПб., 1896. - С.16.
- ⁴³ *Прокопович С.Н.* Вказ. праця. - С.137.
- ⁴⁴ *Скаливенко Ф.* Отказались // Киевская земская газета. - 1914. - №17.
- ⁴⁵ *Шапиро И.А.* Вказ. праця. - С.35.
- ⁴⁶ ЦДАК України. - Ф.442. - Оп. 614. - Спр.243. - Арк. 10, 73зв., 89зв., 104зв., 159зв., 164зв., 180, 188зв.
- ⁴⁷ Там само. - Арк. 76зв.
- ⁴⁸ Там само. - Арк. .91зв., 105зв., 165зв, 10, 159зв., 188зв., 181.
- ⁴⁹ *Корелин А.П.* Кооперативное законодательство в России... - С.184.
- ⁵⁰ *Його жс.* Мелкий крестьянский кредит... - С.57.
- ⁵¹ Олександрович М. Ріжні типи закладів дрібного кредиту // Рада. - 1909. - №171.
- ⁵² *Чупров А.И.* Мелкий кредит и кооперация. - М., 1909. - С.155.
- ⁵³ Сводные балансы учреждений мелкого кредита по 1 января 1901 г. - СПб., 1902. - С.1.

- 54 ЦДІАК України. - Ф.442. - Оп.631. - Спр. 236. - Арк.1,5.
55 **Бородаевский С.** Кооперации. - СПб., 1904. - С. 53-56.
56 **Чупров А.И.** Вказ. праця. - С.40.
57 **Бородаевский С.** Вказ. праця. - С.57.
58 ЦДІАК України. - Ф.442. - Оп. 618. - Спр.128. - Арк. 7-7 зв.
59 Там само. - Оп. 614. - Спр. 288. - Арк. 3-7; Спр. 215. - Арк. 6-6 зв.
60 Там само. - Оп. 631. - Спр. 2945. - Арк. 5.; Спр. 282. - Арк. 2-2 зв.; Спр. 330. - Арк. 2.
61 Там само. - Оп. 631. - Спр. 296. - Арк. 1,3; Спр. 339. - Арк. 3,3 зв.; Спр. 417. - Арк. 2.
62 Там само - Оп. 632. - Спр. 176. - Арк. 2.
63 Там само. - Оп. 618. - Спр.128. - Арк. 4 зв.
64 Там само. - Оп. 622. - Спр. 443. - Арк.12.
65 **Прокопович С.Н.** Вказ. праця. - С.145-146.
66 ЦДІАК України. - Ф.442.- Оп. 633. - Спр. 487. - Арк. 6зв.; Прокопович С.Н. Вказ. праця. - С.369.
67 **Прокопович С.Н.** Вказ. праця. - С. 369; Марголин С.О. Вказ. праця. - С.16-17.
68 **Корелин А.П.** Кооперативное законодательство... - С.186.
69 **Витанович І.** Вказ. праця. - С.117.
70 **Корелин А.П.** Кооперативное законодательство... - С.185; **Його ж.** Мелкий крестьянски кредит... - С. 57.
71 **Марголин С.О.** Вказ. праця. - С.17.
72 ЦДІАК України. - Ф.274. - Оп.4. - Спр. 501. - Арк. 10.
73 **Ковальчук М.** Пасынецкое кредитное товарищество // Кооперативная жизнь. - 1913. - №22. - С.33.
74 **С-кий А.** Новое детище Союза // Почаевский листок - 1911. - №14. - С.20.
75 И.А. Первые шаги Почаево- Вольнского Народного кредита // Там само. - №20-21. - С.18.
76 ЭЖП - 1914. - № 6. - С.44.
77 **Бородаевский С.** Вказ. праця. - С.66.
78 **Зак Л.С.** Профессиональный состав кооперативов в теории и на практике // Вестник кооперации - 1912. - Кн. 4. - С.34.
79 Кооперация среди евреев... - С.2,5.
80 Наша кооперация. - 1914. - № 1. - С.20.
81 Обзор положения... - С.3.
82 ЭЖП. - 1913. - № 17. - С.62.
83 Обзор положения... - С.17.
84 **Хотовицкий М.** Вказ. праця. - С.88.
85 **Ренинг Р.Ф.** Сербянокое кредитное общество // ЭЖП. - №6. - 1913. - С.48-49.
86 **Шукин М.** Какую пользу приносят кредитные товарищества // Газета. - 1910. - № 30.
87 **Маньолов Н.** Посреднические операции в Подольской губернии // ЭЖП - 1912. - № 9. - С.3-5, 20, 22-25.
88 О посреднической деятельности кр. и сс. т-в // Хроника мелкого кредита. - 1912. - № 6. - С.94-95.
89 Муравейник-Комашня. - 1913. - № 18. - С.7.
90 **Хотовицкий М.** Вказ. праця. - С.88.
91 ЦДІАК України. - Ф.442.- Оп. 643. - Спр. 1. - Арк. 399.
92 О посреднической деятельности кр. и сс. т-в. - С.95.
93 **Мандрица М.** Дзенгелівське ошадно-позичкове товариство (кілька передніх слів) // Наша кооперация. - 1914. - №2. - С.17.
94 Подолия. - 1913. - 6 сентября.
95 Кооперативная жизнь. - 1913. - № 1-2. - С.32.
96 Киевская земская газета. - 1913. - № 27.
97 **Фромметт Б.** Культурно-общественная роль кооперативов деревни // Вестник кооперации. - 1913. - Кн. 9. - С.34.
98 Наша кооперация. - 1914. - №1. - С.6.
99 **Приходченко Г.** Преподавание кооперативного счетоводства и делопроизводства в Дзенгелевском 4-х классном городском училище // Муравейник-Комашня. - 1913. - №471. - С.8.
100 N.N. Счетоводные курсы в г. Ровно для служащих в кредитных сплотах // ХУМК - 1910. - № 3. - С.5.
101 К. Курсы дрібного кредиту в Звенигородці // Наша кооперация. - 1913. - № 9-10. - С.34.
102 КПМДА - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр. 8331. - Арк. 346.
103 Подолия. - 1913. - 3 апреля, 14 апреля.

-
- 104 Муравейник-Комашня. - 1913. - №22. - С.10.
105 Киевская земская газета. - 1913. - № 32.
106 ХУМК - 1912. - № 12. - С.194.
107 Л.В. Съезд кредитных и ссудосберегательных товариществ Киевской губернии // Газета - 1911. - № 19. - С.15.
108 **Федерук Г.** На другому Волинському з'їзді // Муравейник-Комашня. - 1913. - № 23-24. - С.7.
109 О союзах учреждений мелкого кредита // ХУМК - 1912. - № 9 - С. 143.
110 **Витанович І.** Вказ. праця. - С.130.
111 Союзник. До чергових загальних зборів уповноважених Київського кредитового союзу // Наша кооперація. - 1914. - № 8. - С.6-7.
112 **Корелин А.П.** Сельскохозяйственный кредит... - С.149.

